

GENEZA VELIKIH ATEISTA

NAPOMENA: Kažu da je čovjek »animal rationale«, razumno živo biće. Da je »animal sociale«, društven po svojoj prirodi. Da je »animal religiosum«, religiozno biće. Znači — čovjek je trodimenzionalno biće: u sebi razuman, s drugima društven, u svemiru religiozan. Mogu se zaniijekati sva tri svojstva čovjekova. Onda ga shvaćamo kao nerazumno, nedruštveno i nereligiozno biće. Time se gube ili sve tri ili barem pokoja njegova ljudska dimenzija.

Ne želimo govoriti o nerazumnosti i nedruštvenosti. Htjeli bismo upozoriti sebe i druge kako čovjek postaje »nereligiozan«, točnije — nevjeran i bezbožan. Zato ćemo opisati, ako uzmognemo, nekoliko glasovitih modernih ateista. Ali ne njihov zreli ateizam, nego njihov put u ateizam. Genezu njihova ateizma. To je — priznajemo — veoma zanimljiv ispit savjesti i za one koji ne vjeruju, i za one koji vjeruju.

I. FRIEDRICH WILCHELM NIETZSCHE (1844—1900)*

ISPOVIJEST NA ŠVICARSKOM JEZERU

Sjedeći na obali Vierwaldstättskog jezera, Nietzsche se ispovijeda. Uza nj se stisnula dvadesetogodišnja ruska polužidovka, kažu da je kćerka nekog generala, Lou Salomé. Zavodljiva je ma da nije ljepotica. Inteligentna i otvorena za svaki propuh novosti u nauci i religiji. Pošla je s *Fridrikom* iz Rima, uspela se amo pod krasni Pilatus, i sad sluša u alpskoj svježini najpotresniju ispovijed jednog bezbožnog srca. A Fridrik priča niskim glasom, vadeći simetrično i toplo riječ po riječ. Misao se poigrava širokim čelom, volja mu je zaoblila bradu, a čudan sjaj poput munje probija iz tamnog oka. Lou dobro pamti, kasnije sve bilježi i predaje budućnosti *Confiteor* pogrebljena profesora. Kad je potkraj pričanja pogledala brkato lice 38-godišnjeg prijatelja, opazi mu u očima suze...

»On joj je ispovijedio svoj život. Djetinjstvo, kuća jednog pastora, misteriozna veličina oca, koji mu je bio naglo oduzet. Pobožne godine, prve sumnje, užas ovog svijeta bez Boga, gdje se čovjek mora usuditi živjeti. Otkriće Schopenhauera i Wagnera, religija koju je osjetio prema njima i koja ga je tješila kad je izgubio vjeru... Bile su to kratkotrajne utjehe. Wagner je stvarao iluzije, a on — Fridrik — nije htio prihvatiti

život iluzija. Stvarnost je bila — svijet bez Boga. Odlučio je da to okuša, da to iskusi do dna. Na kraju ove kušnje što će pronaći? Da li neko mučeništvo? Ili kakvo spasenje? On toga nije znao. Eto — takav je pred njom sada.

... Da, rekao je (a gđica Salomé točno pamti njegove riječi) tako su započele moje avanture. Još nisu dovršene. Kamo će me odvesti? Dokle ću još lutati? Ne bih li se napokon morao vratiti k vjeri? Nekom novom vjerovanju? I dodao je ozbiljno: Svakako, vjerojatnije je da se vratim u prošlost, nego da ostanem nepomičan.«

Daniel Halévy donosi ovaj prizor u svojoj neobično bogatoj biografiji najvećeg bezbošca prošlog vijeka (289). Pripominje da Nietzsche nije tada mladog Lou na obali zamišljena jezera ništa kazao o viziji, koju je prije godinu dana doživio na drugom švicarskom jezeru, u Engaddinskoj dolini, kod Silva Plane. Bilo bi valjda preokrutno razapinjati mladu »učenicu« na strašno kolo Vječnoga Vraćanja, koje prema materijalističkom i budističkom shvaćanju donosi u ponovljenim oblicima stare muke i nade...

Svakako je te 1882. godine Nietzsche korijenit nevjernik. Nikad se više do smrti neće prijateljski razgovarati s Bogom. Pokušajmo pratiti malog pastora sina na putu njegove ateističke evolucije.

1) DO PRVE VIZIJE I DO PRVE SUMNJE

Od 15. listopada 1844. kad se Fridrik rodio pastoru Karlu Ludvigu u Roeckenu — do 25. kolovoza 1900. kad je preminuo na rukama sestre Elizabete u Weimaru, prohujala je — piše Zweig (305) »tragedija — monodrama« toga samotnika. Bio je to boemski, duhovno lutalački, u sebi nervozni i napeti život, kome je sve izvana služilo samo kao kratkotrajne kulise. »... samovanje, usamljenost, ona užasna osamljenost bez riječi i odgovora, koju njegovo umovanje kao neprobojno stakleno zvonu nosi oko sebe i nad sobom... osamljenost koja ni Boga nema... (ib.) Ljudi su prevrnuli tisuće puta vatrene i apokaliptičke Nietzscheove spise, gledali bljesak nevjere i slušali gromove bune, osjećali krv zanosa i žudnje, opazili sivilo sumnje i časovita lucida intervalla. Ali nitko nije do dna shvatio niti opisao toga raskidana života. Ne ćemo to moći ni mi. Ipak bi trebalo s dužnim pijetetom uočiti splet zagonetnih sila, koje su tresle tim bićem i punile to srce. Nietzsche nije naime postao odjendom bezbožan. Nije bio bezbožan iz nehaja ili ravnodušnosti. Nije bio prosječan bezbožac. U njemu je kipjela luterovski i schelerovski burna narav. Narav puna religioznosti, makar on to kušao zanjekati, stalno zabavljena Bogom i usudom. Pronicava, široka, poetska i životno filozofska priroda čovjeka, koga je na svijetu najviše plašio — kukavičluk. Ako se je u životu htio promišljeno skončati, onda je to bilo pod duševnim pritiskom od stotina mučnih atmosfera...

Kadgod bi bacio pamćenje na djetinjstvo, iskrsavao je pred njim otac. U 44. godine piše nekom prijatelju, da su poznavao njegovu oca

teologa i pastora volio je i sam pruski kralj Vilim Fridrik IV, čije ime nosi mali pastorov sin. Krstim svoga prvorođenca! zapisuje otac radostan, blagosivljajući mjesec listopad koji mu je poklonio takav dar. Sigurno je kraj krsnog zdenca mislio da će mališ jednog dana preuzeti službu od njega, kao što ju je on hrabro preuzeo od svoga oca, a ovaj od svoga... I na majčinoj strani, u porodici Oehler, bilo je toliko pastora! Ako uz to Fridrik bude više prema očevoj refleksivnoj, melanholičnoj i čistoj naravi... nego prema majčinoj površnoj i spokojnoj, kakav bi to mogao biti pastor?

No mališ teško uči govoriti. »Nije imao poziva riječi«, veli Halévy (13). Tek s dvije i po godine sriče najveći umjetnik njemačke proze prve slogove. Zaljubljen je u oca, koji ga vodi na šetnje, priča mu i otkriva ljepote sutona i zemlje... ili ga vodi u crkvu pa na orguljama saziva duha glazbe, da očara malo srce... ili mu tumači riječi napisane na propovjedaonici: EINS THUT NOTH — samo je jedno potrebno! Ne će li ova izreka sjati do smrti tom upornom duhu? Fridrik je bio u četvrtoj godini, kad je grom sudbine udario u obitelj: otac mu udari glavom o kamen, osta u besvijesti godinu dana i umre. Fridrik majci priča nakon tragedije svoj san: U crkvi — reče — sluša orgulje, u to se iz groba diže otac, prolazi kroz crkvu s malim djetetom na rukama, te se nanovo vraća u grob. Orgulje ušutješe ko skamenjene, a on se u suzama budi. Stvarno mu je brat Josip ubrzo potom obolio i par sati kasnije preminuo. »Iza ove dvostruke nesreće — piše kasnije — Gospodin nam je bio sva utjeha.«

Tako je dijete ostalo jedini muškilj među samim ženama: tu su bile mama, tetke Augusta i Rozalija, te sestra Lisbeth. Nije li skrenuo ovaj mali život na tračnice, kamo ne će kasnije doći nijedna žena? Nekoliko će žena tek s obodnice dirnuti ovu egzistenciju, ali se srce i duša mislioca samotnika gođovo od djetinjstva vjenčala, kao ono nekoč Kantova, s mišlju i filozofijom...

Klein u svojoj savršenoj studiji Nietzscheova djetinstva (prema pismima u mladosti uglavnom) kaže da ne smijemo prosuđivati vjerskog života u ovoj pastorskoj kući iz našega vidnoga kuta. Tu je vladao pijetizam i moralna strogost kao u Königsbergu gdje je mama Ana Regina odgajala najvećeg njemačkog filozofa Immanuela Kanta. Istine su se učile, ali se nisu objašnjavale. Moral je bio zakon i dužnost, Bog je bio sudac i pravda. Život je morao biti skrupulozno čist no nitko ga nije pravo savjetovao niti vodilo. (Klein,⁷⁹)

Kad ga je mama povelala iza očeve smrti u Naumburg na Saali, jedva je to podnio »Moj prvi život u smirenoj pastorovoj kući; prijelaz velike sreće u golemu nesreću; napuštanje rodnoga sela; ulaz u nemir gradskog života — sve je to na mene djelovalo tako, da to i sad u sebi osjećam svaki dan. Ozbiljan, ponesen prema skrajnostima, strastveno ozbiljan u svim svojim odnosima prema drugima, i u žalosti, i u radosti, i u samoj igri...« (Halévy,¹⁶) Njemu se činilo kao da se tresu tlo pod nogama, da ga ostavlja svaki mir, da ga prate prikaze propasti. Kao da je poput bolesnog Pascala nagnut nad »gouffre infini — beskrajni bezdan«. Zarana u

život probijaju kasnije bolesti i tijela i živaca, što ih je majstorski opisao Zweig. (313) »U svako doba života bijaše višak mojih patnji ogroman«. Kad je u tridesetoj godini života »kriкнуo: Nema Boga! Bog je mrtav! — počeo se pomalo tresti svijet. Nije li to bio samo prošireni potres, koji je grmio pod bičem djeteta Fridrika, kad je spoznao: Otac je mrtav! Nema oca! Najbolje srce je istrunulo!?

Nije u Naumburgu bilo sve dosadno. Svečanosti, vojska, korovi u crkvi... igre sa Elizabetom, kojoj se i kasnije u životu najviše povjeravao... Tako je njoj pokazivao jednom gravuru svetog Ivana, gdje se isticao krasan orao (ta će ptica kasnije pratiti njegova Zaratustru!) Svi su bili uvjereni da će taj neobično dobar i nadaren dečko biti odličan pastor.

»Savjest mu je bila stroga i ponosna. Boljele su ga i najmanje opomene i htio se je sam odgajati. Kad bi ga uhvatio neki skrupul savjesti, povukao bi se u samoću, ispitivao se, i ne bi se dao na igru sve dok nije opravdao ili osudio svoga postupka.« Jednom dolazi kući laganim korakom, dok po njemu pljušti kiša. Majka ga pita, zašto ne trči? »Uvijek nam preporučuju da na ulici ne trčimo!« Sestri tumači kao kakav duhovni vođa stoički princip: Kada čovjek gospodari sam sobom, gospodari čitavim svijetom! Uvjeren da potječe od poljske emigrantske porodice grofova Nietzki, govorio bi: Grof Nietzki ne smije lagati!

Oko devete godine salijeću ga glazbene napasti. Prsti mu začudnom brzinom i vještinom kradu s klavira sjajne improvizacije. Kasnije će se stari Wagner diviti Nietzscheovu muziciranju. Zna uzeti neku biblijsku temu i obući u muzičko ruho. Uz to i sam piše biblijske pjesmice. Nije navršio 12 godina, a svoje mlade znanice i prijatelje oduševljava predstavama (Olimpski bogovi, Orkadal — »žalosna igra u pet činova«). Školu počinje u desetoj godini, ali je odveć zreo za svoje vršnjake. Rado se šeće okolicom, kupu u lijenju Saali, i potajno misli o budućnosti. U njemu se kovitlaju sve neobičnije spoznaje. Tako bilježi ovo: »U dvanaestoj godini vidio sam Boga u njegovoj Svemogućnosti!« I ništa dalje. Da li u blistanju prirode? U savjesti? U nekoj teofaniji, nekom značku? U isto vrijeme počinje lomljava obzirom na Boga. Ne treba pribjegavati Freudu da to shvatimo. Nietzsche je proživio rano dilemu, koja ga je porazila.

Bog mora biti najveće i neoskvrnuto dobro. A na svijetu je toliko zla. Nije li ga i on sam kao dijete okušao? Zbog smrti divnog oca bio je bačen iz raja u pakao. Kako da u istom svijetu spoji Boga, Isusa i Sotonu? Kao dijete smišlja svoju teoriju o Presvetom Trojstvu. Ona je gnostička, možda odnekud i prepisana, svakako Fridrik u nju vjeruje. U Bogu, veli, živi Otac, Sin — ali mjesto Duha Svetoga treba staviti Sotonu. Zlođuha treba obratiti i u nama i u Bogu. Kad svjetlo neba prodre u pakao, pojačat će se od paklenog ognja. I sve će se tada spasiti. Misao na pakao pratit će njegov tragični život. Misao na spasenje u biti je misao sprovodnica njegove vjere u budućnost. Sve se to odigralo... A Cankar u noveli »Kreutzerova sonata« piše, da mladi u 13. godini mogu biti bezvjerci...! Nietzsche to nije — ali prema tome kreće.

U 14. godini piše život svog oca, pa moli tetku Rozaliju da mu pošalje podatke. Piše zatim svoj vlastiti, s mnogo ozbiljnosti, »ohne Dichtung«, bez fraziranja i uljepšavanja, tražeći podatke od vlastite duše. U retcima odzvanja pouzdanje u Boga, zahvalnost za dobročinstva, molitva za blagoslov »dobre Božje desnice«. Ufa se, da će mu i muke i suze u životu koristiti. Gleda smrti u oči s nadom, da ćemo se svi jednom »sjediniti u vječnoj radosti i blaženstvu« (Klein, 86). Zar je moguće da taj dečko jednog dana...?

2) RASTE ŽIVOT — RASTU KRIZE

Mladi Fridrik živi i uči kroz šest godina u zavodu Pforta, nekadašnjem cistercijskom samostanu, pet kilometara udaljenom od Naumburga. (Od 1858 do 1864). Tu su studirali pjesnik Novalis, braća Schlegel, filozof Fichte. Dnevni red, kako to opisuje Klein (87—88), prepun je molitve i pjesme, s mnogo strogosti i rada, s nešto šetnje i kupanja, dajući tjedno četiri sata za sastanak s rodbinom. Nietzsche piše dnevnik, dosta pisama, školske radnje, pjesmice i neke druge sastavke. Iz svega Klein sastavlja majstorski prikaz, pravi psihogram (87—130) mladoga genija. On je doista genijalno dijete. Ulazi postepeno sve dublje u sama sebe. Kad ga ovlada čuvstvo, proza uzmiče pred stihom »... vrijeme prolazi ko proljetna rosa i užitak poput pjene u potoku. Sada me hvata vanredna želja za znanjem, za sveopćom kulturom.« Čita mnogo. Imamo popis valjda svih glavnijih knjiga, što ih je listao. Hoffmannove novele, Shakespeare, Gaudy, Cervantes, Novalis, Schiller, Humbolt, von Kleist... u prve dvije godine. Byron, Haseov Život Isusov, Feuerbachova Bit kršćanstva, Hölderlinov životopis i djela. Menzelova Povijest, povijesničari Barrau, Beckers, Arnd — i filozof Emerson kroz druge dvije. Dante, Tasso, Cid, Ovidije, Novi Zavjet, i opet Byron, Emerson, Niebelungen, Edda, Tacit, Eshil, Goethe... kroz preostale dvije.

Sve bi želio proučiti. »A iznad svega religiju, temelj svega znanja. Velika je pokrajina spoznaje, beskrajno je istraživanje istine.«

Sav taj život, naročito neki profesori, utječu na nj. Tako neki Ortlepp, koji je pjevao: Moj Gospodin Isus mnogo je trpio, ali ja trpim još više! Taj čovjek naglo umire, na pokop mu ne dolazi nijedan duhovnik. To na Fridrika djeluje. Veseo je, kad je došao novi duhovnik s kojim se dobro razumije.

Halévy misli (30) da je utjecaj Byronov presudan. »Manfreda« prečitava nekoliko puta. »Sorrow is knowledge... gorko je znanje! The tree of knowledge is not that of life — drvo znanja nije drvo života!« U 18. godini trza se između dva rajska stabla: znanja i života! Da li vjera ima životnog prostora? Živi li još? Smatraju za mladim pastorom — što on o tome misli? Minulo je doba, kad je »vidio« Boga. Otvara se sve širi i porazniji ponor. U srce se zabada neki led. Kako bi ipak mogao spasiti i život i znanje i vjeru? — Misli, da je glazba dobri duh koji sve

spasava. Odlučuje da postane glazbenik. Kad je majci rekao da ne misli postati pastor — ona pada gotovo u očaj. Na njene proteste »obećaje« da će ipak studirati teologiju.

Često razmišlja o povijesti svijeta i kršćanstva, ko što se vidi iz popisa knjiga. Razmatra o svome i općeljudskom životu. Još uvijek bilježi, da bi nijekanje vjere bila oholost. No one stare, domaće, kućne vjere nestaje. To se kršćanstvo ne može održati pred sve jačom kritikom, koja donosi strahovite posljedice za srce i za budućnost. Nemiran je kao zmija, kad mora skinuti košuljicu. Upada u pravu religioznu krizu. Na udaru je najprije kršćanstvo, zatim će oštrica duha pogoditi samoga Boga. Misteriji prelaze u — probleme; vjera popušta pred znanošću; Bog uzmiče pred prirodom, Krist pred Dionizom.

»Ovakav pokušaj nije djelo nekoliko tjedana, nego jednog života. Može li čovjek oboružan dječjom refleksijom pokušati da uništi autoritet dviju hiljada godina, za koji jamče najdublji mislioci svih vremena?« Navodi iskreno što je sve vjera darovala čovjeku, zatim iznosi sumnje koje rastu čim počnemo motriti čovječanstvo. Uvlače se misli o razvoju, o knužnom opstanku svega... »Što je čovječanstvo?« pita mladi đak. Mi to jedva znamo. Jedan stupanj u cjelini, perioda u opstanku, Božji smišljeni proizvod? Da li je čovjek nešto drugo osim kamen, koji se razvio preko posrednih oblika flore i faune? Da li je već sada dovršeno biće? Što povijest čuva za nj? Da li će ovo vječno postojanje završiti?« Pita se dalje: Nije li na satu svemira kazaljka evolucije došla do 12... i tada se javio čovjek? Trebalo bi to doznati. Ploviti oceanom sumnje bez kompasa, opasno je. »Često mi se sva naša filozofija pričinila kao babilonska kula... Njen je rezultat — beskrajna zbrka pučkih misli. Moramo očekivati velike potrese, koji će nadoći kad mnoštvo shvati da je sve kršćanstvo sagrađeno na proizvoljnim tvrdnjama. Božja opstojnost, besmrtnost, auktoritet Biblije, objava — ostat će zauvijek problemi. Pokušao sam nijekati. Ah, lako je rušiti, ali graditi...!«

Usvaja uvjerenje da je »podvrgavanje volji Božjoj i poniznost često samo plašt prebačen preko kukavičluka, što ga osjećamo u času, kad se hrabro sukobimo sa svojim udesom«. Još jedan korak pa će kazati: Ako ljubim udes više od kukavičluka, što za me znači i Božja volja i poniznost? Otkriva i zaljubljuje se u Hölderlina. (Njega će istom Heidegger osvjeteliti punim filozofskim komentarom). Hölderlin je bio pijetist, religiozno odgojen kao i Nietzsche, student bogoslovije zajedno sa Hegelom i Schellingom. Izgubio je vjeru opijan Rousseauom, Goetheom i Schillerom, cijelim pokretom romantizma i antikom. Njegov Hyperion i Empedoklo preteče su Zaratustrini...

Ljeti 1862. Nietzsche na smrt oboli. Glavobolja, grčevi, bacanje krvi, slab vid, teški poremećaji u čitavu tijelu, drhtavica u duši... Kakvih će se lijekova nagutati i time trovati živce i tkivo! Uza sve to studira klasične jezike i antičku kulturu. Još ne zna što da odabere. Možda će, veli, morati najdražu djecu pobacati u more. Međutim na horizontu Grčke tragedije sve jasnije izranja lik Dionizov.

Posljednje godine živi sam, pohađa profesore i kod jednoga od njih susreće simpatičnu djevojku. Jednu od ono par žena, koje će kao meteor

— naglo, okrutno, nesretno i tužno presjeći nebo njegova srca. Raste želja da se tuče sa sudbinom. Napada ga misao da će ga bolest zajašiti i stiskati čitava života. Na maturi umalo da ga ne oboriše. Spasavaju ga dobre ocjene iz svih predmeta, pa mu poklanjaju dovoljan iz matematike...

Posljednja zapisana riječ mladog abiturijenta stvarno je zanimljiva. To je Zahvalnica Vrhovnom Učitelju. »Moja prva zahvalnost ide onome, koji mi je dao sve. Kakvo uzdarje da mu dadnem? Kakav dar ako ne — siguran da me ljubi — toplu zahvalnost svoga srca? On mi je dopustio da doživim ovaj lijepi čas mog života. Neka Bog Dobročinitelj nastavi bdjeti nada mnom!« To je uz pjesmu »Dem Unbekanntem Gott« (Nepoznatom Bogu) njegov posljednji krik mladosti Bogu. »Još jednom — pjeva Nietzsche — još jednom prije no što odem — i pogled bacim unaprijed — u samoći dižem ruke — gore k tebi, kome se utječem — kome u najdubljim dubinama srca — posvetih oltar — kako bi me vazda — onamo zvao Tvoj glas.) Ja sam tvoj... Ich will dich kennen, selbst dir dienen! — završava. — Kasnije će sličan vapaj probiti u poemi Čarobnjaka, u Zaratuštri.

Ali se Bog odmicao u daljine. Nietzsche kasnije napisa da je umro...

3) MLADI STUDENT I STARI SCHOPENHAUER

Iz Pforte odlazi u Bonn. Spočetka je uz prijatelja Deussena i bučan i veseo. Kasnije se uozbiljio. Za Staru Godinu postao bi zamišljen kao čovjek, koji »otkriva svoju egzistenciju«. Prolaznost svega vuče ga sve više u svoj vrtlog i tjera na samoću. Kad je od prijatelja zatražio da prestanu piti i neumjereno pušiti, izbaciše ga iz kluba. Samotna tuđa razdiire mu srce. Studira filologiju (uz nešto teologije, kako je majci obećao!) a vodi flirt s pjesništvom i glazbom! Helenista Ritschl nagovori da ozbiljno studira. Nietzsche želi zaboraviti poeziju i sprema nekoliko dobrih radova iz filologije.

U Bonnu čuje za Hegela, Fichtea, Schellinga, ali ga njihova filozofija, rasplinuta u svijetu ideje, ne zavodi. Mnoge duhove upravo magnetizira znanost o materiji. Čitaju Büchnera, Vogta, klasične materijaliste. Nietzscheu je to jednoploštinska misao, bez dubine, pa mu je strana i odvratna. (Kasnije će ipak usvojiti Vogta). Ne hvata ga ni Feuerbach, duhovni otac Marxov. Fridrik sve određenije žudi za ljepotom, snagom, aktivnom krepošću, heroizmom. Svoj će praktični cilj opisati ovako: »Umjetnik (Stvaralac), Svetac (Pun ljubavi) i Filozof (Spoznavalac) u jednoj osobi!« (Lotz, 12) Ko gejzir izbija »želja za većim«. Kasnije će napisati što je već tada doživio: Čovjek je biće koje se mora nadvladati i nadmašiti! Kad mu je Deussen rekao, da pristaje uz Straussov »Život Isusov« (u kome je Krist veoma »mitologiziran«), Nietzsche logično odgovara: »Pitanje je važno: Ako žrtvuješ Isusa, moraš podjednako žrtvovati i Boga.« Halévy je uvjeren da je on sam to već učinio. Sestra mu piše, kako je naporno vjerovati u kršćanske tajne. Još je teže, odgovara on,

boriti se protiv »tih običaja, u sumnji i samoći, podložen svim depresijama duše, velim još više — podložen grizodušju!« Sad već i ne istražuje pod vidom religije. U svjetlu objave. Želi istinu! Istinu »ma kako strašna i zla mogla biti!« Sve ljude svrstava prema novom kriteriju: »Evo dakle kako se dijele putovi ljudi: ako želiš mir duše i sreću, vjeruj! Ako želiš biti učenik istine, traži!« Priznaje da je nemiran, prazan, a čezne da nešto lijepo i vidi i čuje. Obilazi gradove, pokrajine, sluša Bacha, Händela, Beethovena... U Kölnu pokaza snagu karaktera. Kad je pitao gdje je hotel, netko ga zlobno uputi u javnu kuću. U salonu ga opkolije razgolićene djevojke. Fridrik spazi klavir, sjeda i poče improvizirati. Jadnice se čude i odmiču — on ustaje i odlazi.

Nakon ove »najpustije i najpromašenije godine života« nadolazi razdoblje Leipziga, najvažnije — čini se — i najsudbonosnije u razvoju Nietzscheova ateizma. Točno sto godina iza Goetheova dolaska na to sveučilište, dopratio je Nietzsche onamo »svoju znanstvenu savjest«, profesora Ritschla. Tih će se godina razviti u čudesnog stilistu. »Padaju mi mrene s očiju. Dugo sam živio u stanju stilističke nevinosti. Probudio me je kategorički imperativ: Moraš pisati, nužno je da pišeš!« Velikani Lessing, Lischtenberger i Schopenhauer poučiče ga da malo ljudi piše prirodno. Pisanje je teška rabota, obradba tvrda drveta. Nietzsche želi na papiru izvoditi smione klavirske vratolomije: pisati nadahnuto, slobodno, psihološki uvjerljivo, logički strogo i vazda lijepo.

Već prve godine na sveučilištu (1865—1866) zbililo se ono bitno: susreo je Schopenhauera. Ne doduše osobno, jer je smrknuti mislilac iz Danzinga umro pet godina prije... I to je Nietzscheu trajno žao. Prolazeći jednom pokraj knjižare, spazi u izlogu golemu knjigu — »Svijet kao volja i predodžba«. Ušao je, zatražio djelo, otvorio jednu stranicu i pročitao nekoliko riječi. Iskra je skočila! Dvije se duše odjednom pronađoše! »Ne znam kakav mi je demon prišapnuo: Pođi kući s tom knjigom... Čim sam stupio u sobu, otvorih blago što ga stekoh i pustio sam da na me djeluje taj snažni i mračni genij...« Nietzsche jedva da i spava. Liježe u dva iza ponoći, ustaje u šest izjutra. Kroz dan sjedi uz knjigu i uz klavir. Bio je to pravi kratki i neopozivi novicijat — ateizma. Nietzsche guta dvije hiljade stranica, čarobno, duhovito i grozno ispisanih. Odjednom shvaća da ga sve grčevitije i trajnije prožima otkrivanje. Taj spis je amalgam Goetheova lirizma i Bismarckovske oštre volje. Svijet što ga motri budistički i pesimistički duh Schopenhauerov — užasan je i nepodnosiv. Bezizlazan i nečovječan. Nema Providnosti da ga vodi, nema Boga da ga ljubi, nema cilja da ga zove... Sve je samo slijepa volja za životom. Osim te volje nema ničega do gole — nevolje. Svijet je mračna volja, koja ludo i besciljno tjera naprijed, a hrani se sama sobom, ko zmija što si ždere rep... Nietzsche tare oči — vidi li dobro, onako slabovidan: kakav se ovo svijet javlja pred njim? Zahvalan komponira Kyrie — posljednji klavirski odzvuk negdašnjoj vjeri. No čini mu se, da nitko ne odgovara na taj saziv. U vnućici ljubi knjigu, misli da shvaća njenu tammu »blagovijest« i bilježi kako je našao svoga mislioca i svoju istinu. Slutio je doduše i prije kraj Eshila, Byrona i Goethea, u poganskoj antiki i renesansnoj volji za životom, nešto slično.

Ali sad mu je sve jasno — protumačeno — objašnjeno. Ima učitelja! I više nego učitelja: mjesto oca što ga je u djetinjstvu izgubio, koga mu Bog nije nadoknadio, našao je drugoga. Odsad naziva staroga Schopenhauera — svojim ocem! O da ga je poznavao! Kakav bi to bio razgovor! Iz ove duševne groznice polako se izvlačio na put normalnog školskog života.

Lotz (15) točno analizira kako je »svijet shvaćen kao volja« nužno razorio u Nietzscheovu duhu »kršćanstvo shvaćeno kao nijekanje života«. I jedno će djelo za drugim, od »Rođenja tragedije iz duha glazbe« do »Ecce homo« odzvanjati istim temeljnim tonom: »U Bogu je ništa pobozanštenjeno i volja za ništavilom proglašena svetom!« Bog time postaje »najveći prigovor« čovjeku i njegovim silama. Kršćanstvo je, u otkrilju Božjem, »zla kob tisućljeća«. Treba se zato bez osvrtnja okrenuti od Boga i krenuti prema svijetu i njegovim čistim silama.

Nietzsche malo zatim doživi pljesak nakon čitanja svoje rasprave o Theognisu. On međutim diše svoju novu klimu, plovi novoosvojenim prostorom »svijeta kao volje«. Kasnije će zapisati: »Tri me stvari tješe, one su mi rijetka moja utjeha: Moj Schopenhauer, Schumanova glazba i napokon samotne šetnje.« Na tim šetnjama pozdravlja prirodu, raduje se njenim olujama ko ono nekoć Beethoven, ali pravog mira u duši nema. Iza jedne uraganske provale neba bilježi: »Što za me sada znači čovjek, i njegova nestalna volja? Što za me znači vječni Moraš, vječni Ne smiješ? Kako su od toga različite munje, bura, tuča: slobodne sile, bez etike! Kako su sretno, kako jake te čiste volje, što ih duh nije poremetio?« U to je vrijeme Bismarck nametnuo svoju volju i disciplinu Prusiji. U tome Nietzsche odgonetava sudbinu svijeta. Pojedinci su, doduše, samo pjena na površini svjetskog mora, ali je u nekim divno utjelovljena volja svijeta.

U to doba ulazi u Nietzscheov život mladi schopenhauerovac Erwin Rohde. Zajedno krstare saskom i češkom krajinom, s naglaskom kritiziraju pedanteriju neplodne škole, i skup veličaju svoga Učitelja. Od svih filozofa za njih je on jedini istinit. »Evo Schopenhauerove ere: zdrav pesimizam, zasnovan na idealu; ozbiljnost muška i snažna; ukus za ono što je jednostavno i zdravo...« Nietzsche uz to bijesno studira Dühringa, Langea, Böhnsena, von Hartmanna. Odjednom ga 1867. zovu u vojsku. Proglašen je između 30 unovačenih prvih jahačem. Ponosno piše: »To vrijedi više nego diploma iz filologije!« Eto ubrzo nesreće: pada s konja, slomi rebro. Kad je vidio iverak rebra kako izlazi s gnojem, zamišljeno priznaje: »Propadljivost bića nije mi nikad izbila ad oculos — pred oči tako jasno kao u času, kad sam spazio komad svoga kostura...;«

4) AVANTURA S RIKARDOM WAGNEROM

Nakon Schopenhauera evo na obzorju Fridrikova duha — titana Wagnera. I on je Schopenhauerov učenik. Zato će ova dva srca čim se vide — one prohladne kišne večeri, u lepziškoj sobi Wagnerove sestre

— odmah prepoznati srodne duše. U njima plamsa duh Učitelja, jedinog filozofa »koji je razumio glazbu«, veli Wagner; jedinoga, za koga je »glazba vrhunac umjetnosti«, nadodaje Nietzsche. Fridriku je žao, što se i sam ne može više pozabaviti glazbom i kemijom, kako je želio. Profesor Ritschl pronalazi mu katedru u Baselu, švicarskom uglednom gradu. Nietzsche strepi pred samoćom, za kojom inače uzdiše, no koja i sama opasno raste. Rohdeu piše, da je »ozbiljnost u njemu i odveć duboko ukorjenjena«, i da su mu »pravi i bitni problemi života i misli odveć jasno pokazani po velikom mistagogu Schopenhaueru.«

U Švicarskoj ne će biti sam. Ne govorimo o njegovoj profesuri, koja je počela triumfalno, svršila gotovo sramotno. Spočetka je čarobnom dikcijom i obiljem činjenica sve zaveo, kasnije je svojom filozofijom razočarao slušaoce. Na kraju je imao samo — dva učenika...

Dok je u Baselu muku mučio s predavanjima o Homerovu blaglasju, na prozirnem Vierwaldstättskom jezeru, na rtu i u zabiti Trieb-schena, samotovao je sa svojom Cosimom i nebu krao zvuke na vlastite nervozne stihove, za krvave opsjenarske drame, najromantičniji glazbenik svijeta — Rikard Wagner. Upravo je, na sam duhovski ponedjeljak, skladao »Siegfrida«, kad je stigao Nietzsche. Kraj Wagnera se osjećao, veli, kao kraj »božanstva«. S njime ispija čašu u čast Učitelja Schopenhauera. Čita Wagnerovu raspravicu, koju je upravo dovršio za bavarskoga kralja. Wagner moli vladara da prihvati dvostruku iluziju, kojom će voditi narod: patriotizam i religiju. Vladarima to nije lako, on to shvaća. Zato mu preporučuje za ublaženje živaca, krvi i duše — umjetnost. Nietzsche iz djelca uviđa da i kraljevi imaju briga, da i njih progoni tragika. Wagnerova pouka je tako bliska Schopenhauerovoj. Kako je sada Fridrik sretan što je za se pronašao »svoju Italiju«, umjetničku domovinu, na tom rtu Triebschenu! Jer ni njemu, Nietzscheu, nije lako. »Sam je, uvijek sam«, piše Rohdeu, pa kao fugitivus errans uzdiše pod teretom svojih »krupnih misli«, a nema nikoga da mu pomogne. U njemu nešto naglo dozrijeva. Ne će li plodovi ostati bez berača? »Postajem virtuoz u umjetnosti samotnih šetnji«. U tim eto trenucima rađa se ko neka zgu-snuta vizija svega studija antike i modernog duha »Rodenje tragedije iz duha glazbe«. Djelo je topla simbioza i sinteza helenizma i wagnerizma. U Wagneru prepoznaje Nietzsche novog Eshila. Poput grčkih klasika i on postaje učiteljem prirodnih sila. S Grcima hrabro poučava ljude kako se stvaraju »prirodni bogovi«. Pesimizam starih trageda nije protivan junaštvu. Njihov osjećaj tragike stvara herojska djela.

U to doba Nietzsche je održao dvije konferencije, koje su Wagneru bile po volji. U prvoj opisuje vezu Dionizova kulta, kasnijih ivanjdanskih i karnevalskih svečanosti s prirodom, naročito s buđenjem i životnim cvatom proljeća. Ako moderna umjetnost ne može u svijet donijeti takvo proljeće, mrtva je. — U drugoj konferenciji slika dolazak Sokratov kao smrt prave tragedije u Grčkoj. Sokrat je, kaže, zbnurio Euripida, pokvario Platona, koji bi možda bio najveći od svih tragika, ali je spalio svoje stihove... Svoj prvobitni snažni instinkt rasplinuo je u carstvo ideja ili ga je sisnuo u tjesnac morala. — Na ove konferencije zabrujao je Basel

nervozno i prilično neprijateljski. Wagner tješi Nietscha, ali mu savjetuje neka čuva glavu.

Nietzsche je zapravo ušao u Wagnerovu obitelj, tu bi boravio naročito za vrijeme božićnih praznika, uživao je neobičnu pažnju brižne Cosime. Ona mu je dala na dar Montaignea, što ga je ponešto zbunilo. No prijateljstvo nije ostalo trajno. Mladac je nekoliko puta uvrijedio »njegovo umjetničko veličanstvo« Rikarda. Tako ga je smrtno ugrizao za ponos, kad je pred njim hvalio Brahmsa, koga Wagner ne može podnijeti ni naslikana. Njihovi se putovi počеше odmicati sve više, otkako je stari skladatelj zakrenuo prema neokršćanstvu. To se očitavalo u Parsifalu. Nietzsche mu je zamjerio kukavičluk i bijeg u religiju, te ga napušta. I piše protiv njega. (Upravo one zime 1882—1883. kad bude izlazio »Zaratustra«, stari će »tiranin glazbe« umirati u Veneciji.)

5) PUT DO PEĆINE SURELEIA

Ako je kršćanstvo za Nietzschea postalo »buržujški platonizam«; ako je Schopenhauer otkrio »smisao svijeta i volje u svijetu«; alko je Wagner u svojim legendarnim junacima protumačio značenje »nadmoći i nadčovjeka« — onda je trebalo samo još nekoliko udaraca sudbine, pa da lik Nietzschea ateiste bude dovršen. Evo tih posljednjih »injekcija« u ovu izmučenu dušu.

Šestsedminski slijep, izudaran bolima, traži kojekuda smirenje, a nalazi uzbuđenja. U sebi otkriva, kako priznaje, Luterov duh. To bi valjda značilo — protest i bunu. Čita Don Kihota, »knjigu ponajgorču«, kako piše Matoš (VII, 71). Lista iznova Emersona, s kojim se sprijateljio nekoć još u Pforti, američkog slatkog eklektika. I on mu dočarava draž osamnaestih godina, kad u svima kipi opojno proljeće... Otvara Dühringovu »Vrijednost života« — i opire mu se. Brani protiv toga nedosljednog materijaliste asketizam i egoizam, huška protiv njegovih ideja prastarog »skoteinosa« Heraklita i mrkogleđu »oca« Schopenhauera. Dühring je samo napola ateista — i to Nietzschea može razbjesniti. Boga je doduše izbacio iz svemirskoga kotla, ali još uvijek prepoznaje božanske tragove u duši.

Nekako u isto vrijeme pisao je žalostivo renegat Renan da »mi živimo od mirisa ispražnjene vaze...« Nietzsche je gledao duboko u tu vazuu bez mirisa, piše Halévy (193). Kršćanstvo je beskrvno, anemično, ropsko. Zato okreće oči prema indijskoj mudrosti. Onamo ga je vodio mrki Schopenhauer. U »Sutti Nepati« pronalazi neku vrst nihilizma, to mu služi kao »bedecker« kroz labirint vlastite nevolje, kako javlja prijatelju Gersdorfu. Iz te knjige vadi i često citira jedan redak: »Lutam amo tamo kao nosorog...«

Pokušao je studirati Stewartovu nauku o »stalnosti energije«, ali jedva jedvice proguta par strana. Nadolazi perioda Klingensbrunna, »vrela što zvoni«. Na granici »bavarske i češke šume« želi oprati dušu od sve prošlosti, oprijeti se čistom dušom svim metafizičkim napastima i onda

mirno poput pobožnog loretskog hodočasnika Descartesa — sumnjati o svemu! Šest godina prije toga (1872) klicao je: *Pereat veritas, fiat vita!* Sada mijenja redoslijed riječi: *Fiat veritas...!* »Ljudima ću, zaklinje se, vratiti vedrinu, koja je uvjet sve kulture. I jednostavnost. Vedrina, jednostavnost, veličina!«

Židov prijatelj Ree čita mu svoje rasprave i misli o Stuart Millu, engleskom psihologu i etičaru. Voli romane i eseje Stendhalove. Ree mu čita kulturne studije prijatelja Burckhardta, povjesničare Herodota, Tukidida i Micheleta. U grčevima mišlja plan »o laičkom prijateljskom samostanu samotničkih intelektualaca«, i u tom nacrtu posljednje od sedam »pravila« glasi: »Ne primaj nijedne crkvene ceremonije«. Što bi na to kazao njegov pokojni otac — pastor? Na svijet se rađa djelo što će ga službena kritika ispremlatiti »Menschliches, Allzumenschliches — Ljudsko, odveć ljudsko«. Kritika je bila »neljudska«, odveć neljudska«. Ovim je djelom »bacio živo svjetlo u podzemlje ideala«.

»Jedna se zabluda za drugom — piše kasnije o tom djelu u »*Ecce Homo*« — polaže na led, Ideal se ne opovrgava — on se smrzava... Ovdje se na primjer ledi Genij, jedan kut dalje smrzava se Svetac, pod debelom ledenom svijećom smrzava se junak, na kraju smrzava se Vjera, takozvano Uvjerenje; isto tako Saučešće znatno gubi od svoje topline — a gotovo svagdje smrzava se *Das Ding an sich* — stvar kao takva!« Knjiga, u kojoj je strašni frižider duha sledenio sve veličine i svetinje, posvećena je stogodišnjici Voltaireove smrti.

Sad ga brani jedino stari Bruno Bauer, racionalistički egzegetski junak tridesetih... Zove Nietzschea »njemačkim Pascalom, Montaigneom, Diderotom«. Kritika pali Fridirka izvana, neopisive ga muke izjedaju iznutra. Liječnici vele da su nemoćni. U Boga ne vjeruje. Više puta pomišlja i na najgore. Za svoje muke piše da ga čiste. Kao neko grozne duhovne vježbe. No dok su drugi patnici, pa i sam Krist, imali oca kome su se mogli potužiti, — on — kaže Halévy (241) — »nema ničega, ni oca ni vjerovanja što bi ga držalo; odbacio je svaki potporanj, a ipak si je zabranio da klone«.

Duša mu gleda »zavodljivost i stravu smrti«. Odlučuje da pred »tiraninom« visoko diže čelo. Preko ponora patnje kani prebaciti most »volje za životom«. Kasnije će je okrstiti »voljom za moću«. Kad je izašla Oldenbergova knjiga »Buda«, Nietzsche je opijen tim istočnim objavljnjem. Našao je srodnu dušu: Buda je religiozan kao i on, muči ga želja za čistom istinom kao i Nietzsche. Razbijao je poput Fridrika »stara božanstva i stare tablice«. A sebe je neumorno silio da »s jednom nogom hoda s one strane«. Žudio je da uđe u bitno. Budina nirvana i nije ništavilo, zaključuje Nietzsche iz tog djela, nego najviše ekstaza — a zanos je nemoguć pred ništavilom! Tada je htio nekako zblžiti Budu i Epikura, »herojskog i idiličnog mislioca«. Ali ih ne želi oponašati. Njega put vodi i dalje i dublje.

I dok u Genovi bolesnog gosta, koji stanuje iznad 104 strbe, zovu »il santo, il piccolo santo«, dotle se u njemu sve groznije razgara Amor fataljubljenost u sudbinu. »Ubio sam zakon, sumnja me ždere!« Dionizov

princip kovitla ovim srcem. Nietzsche želi naprijed, ali nema vođe. I Pavao je ušao u borbu sa zakonom, pomalo i svi drugi sveci, no njih je vodio Krist. Nietzsche ide naprijed, u Veliko Nepoznato, potpuno sam. Uskoro će ga iznevjeriti sve i svi — od njega će otpasti i najbolji prijatelj Rohde, ostat će jedino mati i sestra. Tako stupa kroz povijest poput »Viteza Žalosne spodobe — Don Kihota«, boreći se često s utvarama, oklopljen osobnom sudbinom, koja je »dovoljna sama sebi«.

Na vrhuncu njegovih »sniježnih misli« pada posljednja gruda, koja će pokrenuti u svijet lavinu teretne i strahovate objave. To je bila knjiga Karla Vogta o Sili. Naslov je simboličan i za Nietzschea. Iz knjige je prepisao nekoliko odlomaka za se. Vogt je sve rušio: Boga (jer Bog je čovjeku ono, što je čovjek psu!), i besmrtnost duše (kojoj manjka Hirnklavier iza smrti!), i stvaranje i Providnost... Sve je samo neodređeni razvoj, sve se mora iskusiti i izmjeriti. Metafizike nema, dugoročni zaključci su nemogući, kad je misao izlučevina mozga, ko što je žuč izlučevina jetara... Ostaje čista sila, bez pravca i smisla, koja se može nekako shvatiti u svom kružnom vrtložnom djelovanju. Oko središta svemirske sile stvaraju se centri, koji prikupljaju tvar i stvaraju tvorivo za buduće razaranje... Nietzsche je frapiran: ove se misli ne javljaju prvi put. Heraklit ih je bacio u svoj pantar rei... u rijeku, bezimenu i nepovratnu rijeku stvarnosti, kamo ne možeš dvaput stupiti isti... Nije li to nauka i časnog Bude, koji je zavrteo svoj »točak misli i svijeta«, kad je s nepalskih visina pošao u srce tugaljive Indije?

I tada se zbililo otkriće, koje je ponijelo sva kasnija Nietzscheova djela.

Jedno sunčano popodne uputi se Nietzsche iz svog odmarališta u Sils Mariji prema Silva Plani na Silskom jezeru. Oko njega je cvao beskrajni mir Eigaddina, s juga su ga pozdravljali ledeni visovi Bornine. Sve je to budilo u njemu želju da se smiri i da bude sretan. Nedaleko od mjestašca Surelei sjede sučelice hridi, koja je na horizontu vode i planine zacrtala oštri kut piramide. I na njegovo srce pada ekstaza.

Doživio je viziju Vječnoga Povratka — Vječnoga Vraćanja! Ugledao je Kozmos zahvaćen odvijeka kružnim kretanjem, beskonačnim, nezauzavljivim. Svijet mu se prikaza sastavljen od određena broja elemenata. I ograničen u broju kombinacija koje mijenjaju izgled svemira. Prema tome vječnost opstanka zahtijeva, da se iste kombinacije opetuju. Tako će i on sam, bolni rekonvalescent — jednog dana opet biti tu... i doživjeti istu ekstazu...!

Kod kuće uzbuđen i sretan bilježi: »Da se sve bez prestanka vraća, to je posljednje približavanje svijeta postojanja i svijeta bitka: vrhunac meditacije! — Početak kolovoza 1881. u Sils Mariji, 6.500 stopa iznad mora i daleko više iznad svih ljudskih stvari!«

Stari istočni mit o povratku (poznat Indiji, Zoroastru, Heraklitu i Pitagori vezao je Nietzsche s atributom svoje preminule vjere — sa vječnošću. To je Vječnost Povratka! Jamči za to u njemu — Fridriku — ona plamena želja, da bol nadvlada srećom. Da žalost pokapa radošću. »Dubok je svijet — I dublji no što misli dan — Dubok je njegov jad — Užitek dublji no tuga šta je: — Jad govori: Prođi sad! — Užitek rad bi

vječno da traje — duboko, duboko u vječnost da traje!« pjevat će na kraju Zarasture (Prijevod D. Grlića). Osim pogleda na kretanje i razvoj svijeta nije preostalo ništa. Pastorov sin je napustio Crkvu. I grob će mu biti izvana prislonjen na njen zid u Roeckenu.

* * *

Godinu dana kasnije ispovijedio je uz pratnju suza mladoj Ruskinji svoje ateističko srce, kako rekosmo na početku. U njemu je tada, ako smijemo sve oslikati mislima Lotzove analize, bio stisnut jedan bezbožni tamni svijet. On je sam u rujnu iza vizije htio barem u tri navrata okončati svoj život. U duši je bilo razoreno molograđansko i platonsko kršćanstvo; tu se povlačila Schoppenhauerova i Wagnerova vizija svjetske volje i nadčovjekove evolucije; tu je boravila novovjeka spoznaja razvitka, vjenčana sa starom hebrejskom vjerom u vječnost; nema tu mrtvog ateizma ni sumrtvih metafizičkih zamjena — preostala je samo sudbina, golemi Fatum odvažnoga. On bolno ali hrabro snosi usud agona, napora kroz suze i borbe kroz krv. Živi budan iznad vulkana, koji mogu sve raznijeti, ali će se sve opet vratiti i ostvariti. Samo tako — misli Nietzsche — može mali čovjek sebe suprotstaviti vječnom i besmrtnom Bogu — samo tako, da svoju smrtnost alkemijom vlastite volje premetne u neku zamišljenu besmrtnost. Jer je najdublji kriik duše — kriik za Besmrtnošću.

Lou Salome nije toga razumjela. I oni su se razišli.

Kasnije su mnogi drugi hodočastili dušom u dolinu Engaddina. Tamo je podignut mali kameni stup kao spomenik »mrtvom Bogu« i novoj vjeri u »vječno kruženje svijeta«.

O. MIJO ŠKVORC D. I.

Literatura

- Fr. Nietzsche — Werke in zwei Bänden, izd. A. Messer, Leipzig, s. a.
Daniel Halévy, Nietzsche, Paris, 1945.
Karl Klein, Der Glaube an der Wende der Neuzeit, München, 1962.
(str. 71—156)
Karl Löwith, Von Hegel zu Nietzsche, Stuttgart, 1958.
Richard Blunck, Friedrich Nietzsche — Kindheit und Jugend, München/Basel, 1953.
Johannes Lotz, Zwischen Seligkeit und Verdammis, Frankfurt a/Main, 1953.
Bernard Welte, Nietzsches Atheismus und das Christentum, Darmstadt, 1958.
Theodor Lessing, Nietzsche, Berlin, 1925.
Gustave Thibon, Nietzsche — ou le déclin de l'Esprit, Paris, 1948.
Stephan Zweig, Neimari svijeta (Baumeister der Welt), Sarajevo, 1957.
— o Nietzscheu str. 303 — 369. — preveo Zlatko Gorjan.
A. G. Matoš, Život Fridrika Nietzschea, u »A. G. Matoš, Djela« VII, str. 63—78. Zagreb, 1938.
Kadgod citiram kojeg autora, onda su to citati iz navedenih djela.